

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ**

АБАЙ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ИНСТИТУТЫ

**АБАЙ (ИБРАҺИМ) ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ МЕН ІЛІМІ**

**Республикалық сырттай ғылыми конференция баяндамалары
10-15 тамыз, 2020 жыл
Алматы**

**Алматы
Абай ғылыми-зерттеу институты**

Жарияланымның жауапты редакторы

Ж.Дәдебаев

Жарияланымның редакторы

Б.Даутова

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының шығармашылық мұрасы мен ілімі.

Республикалық сырттай ғылыми конференция баяндамалары. 10-15 тамыз, 2020 жыл. Алматы. – Алматы: Абай ғылыми-зерттеу институты, 2020.

Сырттай ғылыми конференция Абайдың 175 жылдық мерейтойы аясында Абай күні басталып отыр. Конференцияға еліміздің көрнекті абайтанушы ғалымдарынан, әдебиеттанушылардан, қоғамдық-гуманитарлық ғылым мамандарынан, жас ғалымдардан сұраныстар түсуде. Түскен баяндамалардың таңдамалылары «Абайтану. Таңдамалы еңбектер» көптомдық сериялық басылымда жариялауға ұсынылады.

Алматы

Абай ғылыми-зерттеу институты

2020

Үшінші күн: 12.08.2020.

Т.Есембеков,
филология ғылымдарының докторы,
профессор

ТАЛАНТ ФОРМУЛАСЫ

Адамзаттың ғасырлар бойы сарсылып іздеп, тап басып таба алмай келе жатқан әлемдік құпияларының бірі – талант формуласы. Әдеби талант туралы тамсанып талай сөздер айтылғаны мәлім, оған әр түрлі теңгерме терминдер де табылып жатты. Талант негіздері тәрбиеге, ортаға, дәстүрге, мінез-құлыққа байланысты, тіпті тәуелді деген пікірлер ғасырлар бойы жаңғыртылып келеді, бұл туралы дау-дамай, ғылыми дискуссиялар да үнемі жүріп жатады. Суреткерлерге талант иесі, аса талантты, тума талант, табиғи талант деген бағалар беріп жатамыз. Өлшеусіз, шегі мен шегі жоқ бұл ұғымды әркім өзінше түсіндірер, қадари қалы келгенше анықтар, оның шығармашылыққа әсер-ықпалы жалпылай да, қадап та, санап та айтылған, бірақ назар аударарлық ұстамды пікірлер көп емес. Қоғам алмасқанда, дәуір жаңарғанда нәрі мен бары жоғалып кететін, шығармалары ұмытылатын таланттар бар, ал данышпандықтың жөні бөлек оған уақыт пен оқиғаларың әсер ете алмайды. Сыртқы сымбаты мен ішкі қымбатын жоймайтын туындылары жасай береді.

Өнер түрлерінің ішінде көркем әдебиеттің орны айрықша екені туралы тұжырым көп, олардың дені сөз өнерінің ең негізгі материалы тіл және айтылым ерекшелігі төңірегінде ғана. Көбінесе күнделікті қолданыста, тұрмыстық деңгейде қатынас құралы болып жүрген қарапайым сөздердің болмыстың аса күрделі мәселелерін көркем бейнелеуге пәрмені мен әлуеті молынан жететін құбылысқа айналуына назар аударылады екен. Сонымен қатар ендігі жауап күтетін мәселе – тілді әмбебап деңгейде қолдану құпиясы, яғни сөзбен сурет салу кімнің қолынан келетіндігінде еді. Данте, Пушкин, Абай сияқты өнер иелерінің тілді меңгеруі, оны әдеби шығармашылықта қолдану деңгейінің жоғарылығы, шеберлігі талайларды таң қалдырады. Осындай керемет мысалдар күнделікті тұрмыстағы қолданылатын тіл мен көркем әдебиеттің тілінің арасындағы айырым мен алшақтықтың шамасын аңғартады, ал осы алшақтықтың өзі сөз өнеріне құпияға толы, сыры тылсым әлем деп қарауға негіз болды. Адамзат тарихының ерте кезеңдерінде оның табиғатын діни, мифтік түсініктер тұрғысынан бажайлау көне мәтіндерде жиі кездеседі. Суреткердің құдай мен адам арасындағы делдал екендігіне ақын Пиндардың мадақтамасында көп көңіл бөлінген. Өз еңбектерінде осындай мәтіндерге көп сүйеніп отырған Платон өз кезегінде ақынға абсолюттік идеяға

жетуде музалар сыйлаған «құдайлық қуат» жол ашатынын атап көрсеткен. Сонымен қатар ол Ақынды болмысы жеңіл, шабытының қанаты бар әулие деп таныған. Ойшылдың тағы бір назар аударатын пікірі мынадай: ақын керемет шабыттанбаса, оның нәтижесі – экстаз үстінде есін жоғалтпаса, жаза алмайды-мыс. Осындай пікірден соң біраз уақыт бойы шабыт табиғаты, экстаз күйі туралы көп әңгіме болғаны аян, бірақ орнықты пікір, тұрақты тұжырымға көпшіліктің келе алмағаны тағы белгілі.

Адамзаттың ойшыл ұлдарын қинаған осындай сұрақтардың Абайдың жанына да тыныштық бермегеніне мысал көп. Ақынның осы орайдағы бір үзік ойы мынадай:

Тәңірінің берген өнері
Көк бұлттан ашылса.

«Өнер – тәңірден» деген пікірін Абай басқа шығармаларында да дамытып дамытып, өрлетіп отырғаны тегін болмаса керек, оның ежелгі дүние ғалымдарының ойларымен үндес болғанына мысал аз емес.

Классицизм дәуірінде, романтизм белең алған кезеңдерде ғылыми әңгіме көбінесе әдеби үдеріс мақсатында өрбіді, ал өнерпаз хақында жаңа көзқарас бола қоймады. Шелли өзінің «Поэзияны қорғау» атты атақты шығармасында дарын, шабыт, елігу, өзін-өзі ұмыту, «жасағанның жарлығы» сияқты қасиеттердің шығармашылықтағы орны мен қызметіне тоқталған, оның көне грек аңыздарындағы құдайларға көп сүйенгенінің сыры тереңде.

Көркем әдебиетте заманауи мәселелерді, адам болмысын түгел қамту, жете байқау мен кәміл түсінуге талпыныс көп болған, бола да бермек. Абайдың «улы сия, долы қол, не жазып кетсе, жөні сол» деген мазмұны терең ойына бойлай бергеннен әдебиетші қауым ұтылмас. Тоқсан толғақты көңіл, сексен сезімді жүрек, жан сыры көркем мәтінде қандай сия, нендей қолмен жазылатыны туралы оқымыстылар көп ойланған, ол төңіректегі тартыс әлі де толастар емес. Өзгенің көкірегіне сыр тұндыру кімнің қолынан қалай келетінін де тап басып айту қиынау. Бұл жайында антика дәуірінің алыптары, шығыс ойшылдары да көп толғанған. Әл-Фараби ақындық туралы трактатында шығармашылық болмыстың пәлсапалық негіздерін анықтауға күш салғаны белгілі.

Қ.Аманжоловтың «күніне жүз ойланып, мың толғанғаны», Абайдың: «Сөз өнері – дертпен тең», - деген ойы, Мағжанның: «Ақында адамзаттан дос болмайды, Жалғыз-ақ сырын сөйлер қаламына», - деген өлең жолдары ақындай нәзік аспаптың құлақ күйін келтірудің амалдары ғана ма? Мұнда өнер әлеміне көз тастау да, әлем жайлы сөз саптау да бар. Мұндай терең ойларға тамсануды азайтып, таңырқауды көбейткен жөн шығар. Шығармашылықтың жай көзбен үңілуге бола бермейтін астарлары мен қабаттары деп түсінген дұрыс болар, бірақ індетіп зерттеуден қашпаған абзал.

Өнердің - болмысты қабылдау мен түсіндірудің субъективтік түрі екендігіне ешкім дау айта қоймас, сондықтан көркем мәтіндегі персонаждар баяны ең әріден келе жатқан жанрлар лирика мен драмада басты қызмет атқарады. Ал эпикалық туындыларда сырт көзге объективтік болып көрінетін көзқарас дамып

отырған. Алдаркөсе, Жиренше шешенге байланысты аңыз-эпсаналарда олардың іс-әрекеттеріне түніктеме берілмейді, ашық бағалау да жоққа тән. Мұндай мәтіндерде төл сөздің аз, төлеу сөздің басым болатынының себебі осында жатқандай. Кейбір эпостарда «бөтен адамның» баяны да кездесетіні де баяндаушының рөлін күшейтуге бағытталғаны даусыз.

Автордың өзінің асыл аңсарын, айнымас арманын, имандай иланымын, сарабдал сезімін өмірден өнерге көшіруі қалай жүзеге асатыны туралы алғашқы бөлімде аздап әңгімелегенбіз. Әрине, әдеби мәтінде оның иесінің көңіл көкжиегі, қаламгерлік қыры, кісілік көзқарасының да табы болатыны түсінікті.

Мұңмен шыққан, оралған тәтті күйге
Жылы жүрек қайда бар қозғаларлық, -

деген Абай ақынның сөзінде тыңдаушыға қойылатын талаптың бірі бар, жалғасы тағы бар:

Жүрегі – айна, көңілі ояу,
Сөз тыңдамас ол баяу.
Өз өнері тұр таяу,
Ұқпасын ба сөзді тез?

Ұлы ақынымыз әдеби туындыны қабылдау, түсіну, бағалау кезіндегі құбылыстар мен үдерістерге де жете мән бергені көрініп тұрғандай.

Бір кісі емес жазғаным жалпақ жұрт қой,
Шамданбай-ақ шырақтар, ұқсаң жарар.
«Ит маржанды не қылсын», - деген сөз бар,
Сәулесі бар жігіттер бір ойланар, -

деген шумақта оқушы мен тыңдаушы эрудициясына қойылатын талабы, аудиториясының өрісі мен ауқымы жайлы арманы тұрғандай.

Әділет пен ақылға
Сыналып көрген-білгенін,
Білдірер алыс-жақынға
Солардың сөйле дегенін, -

шумағында оқырман географиясы анықталғандай. Ал «Бойда қайрат, ойда көз, Болмаған соң айтпа сөз», - деген Абайдың мазмұны терең ойы суреткерге қойылатын талаптың бір парасын меңзеп тұрғандай. Әдеби туындының идеясы мен оның авторының әлеуметтік санасы мен танымының арасында теңдік белгісі жоқ болуы да күмәнді, себебі, идея – ұғым, пікір, ой қорыту деңгейінде ғана бола бермейді. Ал суреткердің әдеби, лингвистикалық біліктілігінің де мәтінге тікелей қатысы бар екендігіне дау айта қоятындар жоқ шығар.

Әдеби үдерісте оқырман қауымның өз орны бар. Көркем туынды

тағдырына ерекше әсер ететін негіздеудің бірі – оқырман пікірі мен бағасы, осы маңайдағы талас-тартыстардан мәтін туралы көп мәлімет алуға болады. Оқырман образы жазушы санасында шығармашылық еңбектің алғашқы сатыларынан-ақ орын алады, оған өзінше ықпал ете бастайды, кейде оқырман көркем образға айналып кетуі мүмкін. Көркем шығармашылыққа тікелей әсер ете алатын оқырманды ықтимал, нақты, жасырын, ішкі адресат деп жіктеу қалыптасқан, ал көркем мәтінді қабылдайтындарды оқушы, оқырман қауым, рецептор, реципиент деп атау жиі кездеседі.

Көптеген қаламгерлер жазу үстінде болашақ оқырманын елестетіп отыратынын айтып келген, осындай елес оқырманды арнайы зерттеу нысаны ету шығармашылықтың диалогтық бастауларын анықтауға жетелейді. Қаламгер де оқырман таңдауға құқылы, дегенмен өз оқырманын іздейтіндер көп. Оқырманымен келісімге келе алмайтын авторлар да баршылық. Өз шығармасының оқырмандарына атын атап, түсін түстеуге пейілді авторлар да кездеседі. Абай Құнанбаев өз оқырманына көп талап қойған, үлкен міндеттер артып отырған.

Кейбіреу тыңдар үйден шыққанынша,
Кейбіреу қояр көңіл ұққанынша.
Сөз мәнісін білерлік біреулер бар
Абайлар әрбір сөзді з халынша, -

деп қабылдаудың түрлерін тізбектесе, енді бірде өз оқырманы туралы былайша толғанған:

Жақсыға айтсаң, жаны еріп,
Ұғар, көңіл шын беріп.
Дертті ішіне ем көріп,
Неге алтынды десін жез.

Әрбір суреткердің өз шығармасының дұрыс қабылданып, толық түсініліп, оның бағалануына мүдделі болатындығы анық, осы мақсатына жету үшін әрқилы амал-тәсілдерге жүгінеді. Шығарманың атауы, жанры, эпиграфы мен авторлық арнау оқырманға ақпарат беру үшін ғана емес, сонымен қатар оның оқырмандық ықыласын қалыптастыру үшін қызмет етеді.

Оқырманмен жақсы түсінісу үшін қаламгерлердің автоинтерпретацияға, автосынауға да жүгінетіні жиі кездесіп отыр. Әдеби шығарма оның рецензенті мен оқырманының оқиғаларға араласып жүретін мысалдары да жетерлік.

Жазушы ойы мен сезімінің мәтінде көріну-көрінбеуі, олардың оқырманға жету-жетпеуі, әсер ету-етпеуі көп нәрсеге байланысты. Қаламгердің өз туындының белгілі бір оқырман аудиториясына арнайтыны, мәтінді солармен байланысу құралына айналдыратыны туралы жалпы пікір көп, нақты дерек аз, жазу үстінде оқырман туралы ойлау тіпті жазуға бөгет жасайды дейтін авторлар бар. Бір мәтіннің оқырмандарының лек-легінің арасында уақыт өзгешелігі, кеңістік алшақтығы да болатыны анық. Абай поэзиясын оның тұтастарының

түсінуі мен ХХІ ғасыр оқырманының ұғынуының арасында ұқсастық та, айырмашылық та жетерлік болар. Оқырман деңгейі, білім-білігі, өмірлік тәжірибесі, мәселеге көзқарасы ұқсас бола бермеуі мүмкін, дегенмен ыңғайлас көрінуі де ғажап емес. Көркем ойлаудың кәдуілгі ойдан ерекшелігі бар екенін есте ұстасақ, әдеби тілдің кәдімгі сөйлеу тілінен айырмашылығы болатынына түсіністікпен қараймыз. Оқырман көкірегіне сыр, көңіліне нұр мен жыр тұндыру үшін қалай жазу керек деген сұрақтың басы ашық.

Бір тілде көркемделіп айтылған ойды басқа бір тіл арқылы дәл, анық, сәйкес түрде айтып берудің мүмкіндігі туралы талас жетерлік. Қазақ тіліндегі Т.Әлімқұлов, Ә.Кекілбаев прозасындағы, І.Жансүгіров поэмасындағы ұлттық күй өнерінің құдіреті туралы авторлық баянды күй тандап өскен қазақ оқырманы өзінше қабылдайтыны түсінікті, ал одан хабары жоқ адамның мәтіннің сол тұстарындағы маңызды ақпаратқа назар аудармауы да мүмкін.

Күй табиғатын тануда қазақ тілінің әлуеті басқа тілдерге қарағанда молырақ екендігіне дау айтатындар табылып қалар, дегенмен ауызекі сөйлеуде кеңінен қолданылып жүрген сөздерді әдеби тілдегі пайдалану мүмкіндіктері арта түсетіні анық. Бірақ бұған қарама-қарсы мысалдар да кездесіп тұрады. Кейде күнделікті тұрмыста қолданылып жүрген сөздердің ауызекі сөйлесудің мағынасын түсінуге аздық ететін жағдайлары жиі кездеседі. Осындай мысалдарды сараптаған Н.Хомский деген ғалым бұрыннан бері белгілі «перформанс» (тілдік қызмет) ұғымына мағынасы қарсы «тілдік біліктілікті» ұсынып, осы екі ұғымның арасындағы қарым-қатынас түрлерін зерттеген. Белгілі бір сөздердің адамның сөздік қорында болуы оларды табиғи тілдік қатынастарда толық түсінуге кепілдік бермейтінін, сондықтан табиғи тілді меңгеру үшін жүйелі білім мен білік керек екендігін қуаттаған ғалым «*language competence*» деген арнайы терминнің мағынасы мен қызметін белгілеген. Н.Хомскийдің осы ұсынысын Д.Куллер өзінше пайдаланды. Әдеби мәтінді түсіну үшін арнайы дайындық қажет екендігіне кеңінен тоқталған ол «әдеби біліктілік» деген құбылысқа назар аударуды ұсынған. Әдеби біліктіліктің объективтік және субъективтік факторларға тәуелді екені мәлім.

Әдеби туынды туралы оқырмандардың жалпы пікірлерін анықтау үшін сауалдар жүргізу, олардың нәтижелеріне сүйене отырып тұжырымдар жасау әрдайым оқырман біліктілігін айқындаудың көрсеткіші бола бермейді екен. Сонда оқырман өресін анықтаудың, әдеби біліктілікті қалыптастыру мен дамытудың тиімді жолдары қандай болмақ деген сауалдар төңірегінде талай ойлар өрбіген. Арнайы филологиялық дайындығы бар мамандардың шығарма туралы пікірлерін жинақтай отырып идеал оқырманның образын жасауға тырысқандар болған, олардың жақтастары әлі де кездеседі.

Әдеби шығарманы дұрыс қабылдайтын, терең түсінетін, орынды талдайтын, орнықты бағалайтын білікті оқырманның көркем әдебиеттің өмірін ұзартатынын бағамдағандар ондай реципиенттің бойында қандай қасиетер мен сипаттар болуы керектігі жайында көп ойланған. Айтылған ой, естілген сөз, жазылған пікірді толық түсіну үшін ең алдымен адамның сөздік қорында табиғи тілдің элементтерімен бірге әдеби тілдің де белгілері тым болмаса пассив деңгейде қолданыста болуы керек екен. Біраз зерттеушілер «әдеби тіл» және

«әдебиет тілі» деген ұғымдардың аражігін анықтауға күш салған. Аталмыш мәселеге қатысты А.Ричардстың еңбектеріне назар аударған тиімді, оның әдебиет тілі туралы айтылған ойлары талай талқылаудан өткен, бірақ ол атап көрсеткен әдебиет тілінің белгілері төңірегінде қалыптасқан тұрақты пікір жоқ. Поэтикалық тілдің ерекшелігі туралы айтылған белгілі пікірлерді қайталаудан қашқақтаған А.Ричардс әдеби мәтіндегі сөздердің мағынасының тұрақсыздығына, мәнінің бұлыңғырлығына, қызметінің екідайлығына ерекше назар аударған. Сөздің тұрақты мағынасы тек қана орнықты контексте болады деп есептеген оның бұл пікірі әдеби мәтіндерді талдауға қолайлы болмады. «Пышақ» сөзінің тұрақты мағынасы кесу, турау әрекеттеріне байланысты туындайды, бірақ «пышақ кескендей тыйылды», «қайраулы пышақтай», т.б. қолданыстарда сөздің мағынасы өзгереді. Сөздің тұрақты мағынасын қолдан да қалыптастыруға болады. Ғылыми терминдерге қойылатын талаптарға сәйкес оларға арнайы орнықты бір мағына беру кейде ортақ келісім арқылы жасалады, ол ресми түрде бекітіліп, ғылыми айналымға қосылады. Сонымен қатар сөздің мағынасы белгілі бір саланың көкейкесті мәселелеріне қарай өзгертіліп, семантикалық өрісі шектеледі, яғни сөздің қолданылу аясын жасанды жолмен тұрақтандыруға болады екен. А.Ричардс өнер мен әдебиетте мұндай «келісім» арқылы мағынаны тұрақтандыру мүмкін емес деп есептеген. Сөздің мәтіндегі икемділігі, ынтымақтастығы, құбылуы поэтикалық коммуникацияны жетілдірудің пәрменді құралы екендігін, мәтін мен оқырман арасындағы қарым-қатынасты реттеп тұратындығын қайталаумен болған ғылым precision (дәлдік) және suppleness (иілгіштік) деген ұғымдар арқылы табиғи тіл мен әдеби тіл арасындағы байланыстарды айқындауды ұсынған. Сөз мағынасының өзгеруге икемділігі әдеби мәтінге де қолайлы. «Қызыл тілім буынсыз» (Абай) атты өлең жолының сөз болып жатқан тақырыпқа қатысы бар.

Әдеби шығармашылықтың структурасы, болмысты көркемдік-эстетикалық тұрғыдан игерудің кезеңдері мен заңдылықтары, көркем құндылықтардың дүниеге келу барысы және оны қабылдау сипаты туралы ашылған сырлар аз емес, әлі күнге дейін анықталмай отырған жайттар да бар. Әдеби шығарманың туу үрдісі мен қабылдануының құпиясы әдебиеттанудың күн тәртібінен түспейтін зәру мәселесі болып келе жатқанының сыры тереңде. Шығармашылық еңбекке нақты қатысатындар қатары, олардың әрқайсысының үлес салмағы, ізденіс динамикасы, ондағы жалпы мен жалқының, дәстүр мен жаңаның арақатынасы, басқа өнер түрлерінің ара салмағы сияқты негіздер нақты анықталмай тұрып, шығармашылықтың ішкі формаларына ендеп кіріп, індетіп зерттеу ойдағыдай нәтижелі бола қоймас.

Әдеби шығармашылықты адамның рухани қызметінің ерекше түрі деп тану мәселені филогенетикалық тұрғыдан қарастыруға мүмкіндік береді. Ал оны уақыт пен кеңістікке тәуелді психо-физиологиялық құбылыс деп бағалау онтогенетикалық зерттеулерге жол ашады. Көркем әдебиетті қоғамдық сананың айырықша көрінісі деп есептеу тарихи-әлеуметтік зерттеулерге жетелейді. Өнерді өмірге ықпалы бар, болмысты түсіндіру мен өзгертуге қабілетті күш деп санау функционалдық сараптауларға жол ашпақ.

Әдеби шығармашылықты тек суреткердің жеке еңбегі деп санауға қарсы

пікірлер бар. Оның бірі – жазушы еңбегін әлеуметтік үдерістің көрінісі деп қабылдау. Сөз өнерін қоғамнан бөліп алып қарау да кездеседі. Әлеуметшіл болып, қоғам ісіне белсене араласқан көркем әдебиетті ұмытуға тырысудың ғылымға берері шамалы. Өткен мен ертеңге бірдей қызмет ететін сөз өнері тарих сынағының талайына тапжылмай төтеп бергенінің сыры әдебиеттің әлеуметтің талғам сүзгісінен өте алғанында жатқандай.

Көркем шығармашылықтың үдерісін нақты сипаттарына сүйеніп зерттеу нәтижелі болмақ. Өнердің танымдық мәні мен қызметі туралы екідай пікір бар. Бірі – өнер оқу құралы немесе өмірлік бағдарлама емес, сондықтан ол болмысты танытуға міндетті емес десе, екіншілері өнерде жалпы, арнайы және қайталанбайтын маңызды ақпарат бар екенін алға тартады. Осы кезге дейінгі ілімдердің ешқайсысы көркем мәтінде ақпарат болатындығын жоққа шығарған емес, ал ақпарат бар жерде қандай болса да танымдық негіз бар.

Көркем әдебиеттің адамдарды, әлеуметтік топтарды, халықтарды байланыстыратын, бір-біріне жақындастыратын, ұрпақтарды жалғастыратын қасиеттері, қоғамдық әлеуеті бар екенін ешкім жоққа шығара алмас, өйткені сөз өнері – қоғамдық қарым-қатынастың өте белсенді және беделді түрі. Идеялар мен сезімдер, ниет пен ықылас арқылы көркемдік-эстетикалық ақпарат беріледі, таратылады және көпшіліктің игілігіне қызмет етеді. Әрине, әдебиеттің коммуникативтік қызметі бұлармен ғана шектеліп қалмайды.

Адам мен болмыс – бірінсіз бірінің күні жоқ өзектес мәселелер, бұл екеуі сабақтасып қарастырылса ауқымды мәселелер туады, ол оқырманын толғантқысы келеді. Адам тағдырына алаңдау, тұрмыс-тіршілігіне зер салу, оны шығарманың жұлын-жүйкесіне айналдыра білу – автор ұтысы. Көкейкесті сауалдарды әлеуметтік ауқымдандыру, астарлы ағындарға ұластыру, айбар мен дидар дарытуға да авторлық мінез керек. Көркем образ. Психологиялық бітім. Сан-салалы өмір. Әрқилы оқырман. Ашық немесе ишара диалог. Көркем дүниеде, я журналистік жазбада болсын адамдардың жанына үңіліп, жүрек сыры шертілмесе, қаламгердің еңбегі еш, бейнеті сор болатыны айтылып жүр.

XX ғасырдың екінші жартысында әдеби сын қарыштап дами бастады, ол социология мен психологияның жаңа технологияларымен қаруланып алып, көркем мәтін туралы көзқарасын түбегейлі өзгертуге тырысты. Енді мәтіннің автордың ойын, сезімін оқырманға жеткізу қабілеті мен мүмкіндігіне күмәнмен қарау пайда болған. Ғасыр басында орыс ғалымы Е.Д. Поливановтың қаламгер оқырманына өз ойын толық жеткізе алмайды, ол үшін әңгіме арқауында екеуіне де белгілі ақпарат жатуы керек деген пікірі көп талқыланған. Автор мен оқырман арасындағы «ортақ тілдік ақпарат» төңірегінде талас көп болды. Авторы мен оқырманы екі тілде сөйлейтін аударма мәтіндерді түсіну қалай болар екен, себебі бұл екеуінің ортасында ортақ ақпарат, ұқсас білік өте аз болуы мүмкін ғой. Бұл мәселені шешуге Р.Якобсонның коммуникативтік моделін пайдалану ұсынылған болатын. Ю.Лотман белгілі бір оқиғаны ауызекі хабарлау мен әдеби тілде айтып берудің айырмашылықтарына назар аударып, олардың адресатқа да әсер-ықпалы әрқилы болатындығын атап көрсеткен. Сөйлеу тілінде айтылған ақпарат не түсінікті, не түсініксіз болуы мүмкін, ал көркем мәтінді түсіну мен түсінбеудің арасында кең жолақ жататынын дйттеген ғалым «байланыс жүйесінің» мұндай

ерекшеліктерін түсіндіргені дәйекті болды (Лотман. 1970.) Автор мәтіндегі айтқысы келген ойы мен оны оқырманның түсінуінің арасындағы айырмашылықтың төркіні оңай жойыла қоятын себептер емес. Мұндай құбылыстың өнердің өзінің органикалық қасиетінен туындайтынына тоқталған Ю.Лотман әрі қарай Н.Фрайдың осы мәселе төңірегіндегі көзқарастарын талдаған, көркем мәтінді автор мен оқырманды байланыстыратын канал деп қана қарауға қарсы болған. Көркем мәтін ақпаратты жеткізуші ғана емес, оның өзі де ақпарат тудыруға қабілетті. Бейнелеп айтсақ, ол – канал емес, оқырман суын қанша шарпыса да таусыла қоймайтын шыңырау құдық іспеттес.

Талқылау (интерпретация) үдерісін ғалым мәтінді түсіну кезінде екіге бөлінген оқырманның қайтадан эстетикалық тұтас тұлғаға айналуы дейді. Оқырманның жүйкесі мен сезіміне, ойы мен санасына мәтіннің ерекше салмақ түсіретін кезі – осы. Мәтінді аяғынан басына дейін тағы бір сүзіп шығу, кейбір тұстарды қайта-қайта талдау, жекелеген сәттерге шүйлігу, өзіне, мәтінге, авторға сұрақ қою, оларға жауап іздеу өте қиын үдеріс. Мәтін қойған сауал, оқырман диттеген амал да бар мұнда. Осының бәріне жауап беруші – мәтін ғана, өйткені онда автордың эсплициттік жауабы жоқ. Әдеби туындының өзі базбір өмір сұрақтары мен сауалдарына жауап іздеуден туған деген пікірге ден қою керек осындайда. Эстетикалық тұтастықты әлсіретпеу үшін автор өзі қойған сұрақтарын мәтінде анық көрсете бермейді. Бұл жағдайда сауалды талқылаушының өзі қояды, сөйтіп мәтін туралы бұрынғы дәстүрлі концепция түзетіле бастайды. Бұрын мәтін оқырман сұрағына жауап беру үшін жазылады дейтін, өйткені онда тұрақты әмбебап «объективтік мағына» бар делінетін. Ал Яусс болса, мағыналар талқылау кезінде қалыптасатынына және олардан бір ғана идеяның көріністерін іздеудің бекерлігіне назар аударған. Бұл – ескеретін мәселе, ойланатын жайт.

Ал зерттеушінің қолдану дегені мәтіннің «тарихи көкжиегін», генезисі мен маңызын анықтап беретін үшінші оқылымның нәтижесі екен, оның барысында көп нәрсе нақтыланады. Жанашыр, катарсистік, ирониялық оқырманның тезінен өткен мәтінге енді тарихи-филологиялық түсініктеме беруге ғалым шығып, оқырманның интеллектуалдық түсінігін кеңейтеді. Бұл кезеңдегі жұмыстың қиыны – мәтін туралы қазіргі пікірді өткен уақыттағы көзқарастармен және бағалаулармен салыстыру. Туындының эстетикалық құндылығы көп ретте оның алғашқы оқырмандарын «қанағаттандыруына», «таң қалдыруына», «көңілін қалдыруына» байланысты болады. Бұдан тіпті 30-40 жыл бұрын елдің ыстық ықыласына бөленген шығармалардың қазіргі оқырманның «көңіл көкжиегіне» сәйкес келмей жататыны бар, себебі «оқырман көкжиегі» үнемі даму, өзгеру үстіндегі категория екені белгілі.

Қандай да болсын мәтіндерді оқу белгілі бір әрекеттерден тұрады, оларды қабылдау барысы салыстырмалы түрде компьютермен жұмыс істеу амалдарына ұқсас болады. Ең алдымен қажет бағдарламаны тауып алу, оның мүмкіндіктерін сараптау, содан кейін осы «байланыс торабы» арқылы алынған ақпаратты кәдеге асыру, пайдаға жарату сияқты әрекеттер жасалады. Мұндайда оқырманға қойылар басты талап – интеллектуалды ақпарат пен эстетикалық әсерді үйлестіріп отыруға тырысу. Әрине, ақпарат көзін анықтау, оны меңгерудің амал-

тәсілдерін дұрыс таңдау лингвистикалық және әдеби біліктілікке тәуелді.

Көркем мәтіннің эмфатикалық қызметі арнайы «адресаттық белгілер» арқылы жазушының оқырманмен эмоционалдық, интеллектуалдық байланыс орнатуы болып табылады. Ал эмфатикалық функция сол байланыстың нақты объективтік нәтижесі, оқырман ойы мен бойындағы, жан дүниесіндегі белгілі бір сипатқа ие болған әсері мен ықпалының көрінісі. Өнердің басты мәселелерінің бірі болып саналатын бұл феномен талайдың назарын аударған, әрқилы ғылыми ізденістерге түрткі болған.

Әдеби туындының эмотивтік қуатын, оның пәрмені мен дәрменін тап басып танып, өлшеу – қиынның қиыны, бірақ оны кейбір мәтіндерде мүлдем жоқ деу де қиынсыз. Бірақ әсер мен ықпалдың күшінің әр түрлілігі, кейде сол потенциалдың әдеби шығармада жүзеге аспай қалатындығы сауалдар өрбітеді.

Көркем мәтіннің эмфатикалық қуаты тек тілдік структураларға ғана тиесілі емес, ол осы сөздерді «сезінетін», өз жанымен қабылдағаннан соң оқырман бойында пайда болатын сезімдерден де тұрады. Оқырманның туынды туралы өзіндік ойлары мен сезімдері, толғаныстары мәтінді күрделендіре түседі, мазмұнын кеңейтеді, мағыналарын тереңдетеді. Көркем мәтіннің күрделілігі мен тереңдігін өлшеу қиын, бірақ олардың төркіні белгілі. Айтылған ой мен оның қалай түсінілгенінің арасындағы алшақтық, айырмашылықтың оларға тікелей қатысы бар. Мұны ғылыми түрде эксплициттік (ашық айтылған) және имплициттік (ойдағы) мазмұндардың сәйкессіздігі деп бағалау да кездеседі. «Тілдік үнем заңы» деп аталған құбылыс та эмфатикаға қатысты. Айтылым (речь) кезінде тілдік белгілер үздіксіз қатар құрап, бірінен кейін бірі тұрса, әдеби тілде бұлай бола бермейді. Ишара, емеурін, меңзеу, дауыс ырғағы, екпін арқылы сөйлеу кезінде қанша қосымша ойлар айтылады, егер олай болмаса, бір ойды әдеби тілде айту қанша уақыт алар еді дейтін пікірлердің жаны бар. Сөзді артық қолдану көпсөзділікке, санамалап айту үнемшілдікке бастайды деген тезиспен толықтай келісуге болмас. Өйткені көркем әдебиетте тілді қолдану нормасының шамасы анықталмаған.

Көркем мәтіннің эмфатикалық қызметі тек қана тілдік элементтерге ғана тәуелді емес, мәселе сол элементтердің астарында жатқан әдеби кодтарды айқындауда екен. Көркем мәтіннің эмфатикалық функциясын оқырманға объективті түрде ықпал жасауға арналған байланыс каналы деп таныған орынды, бұл – автор мен оқырман арасындағы сезімдердің қарама-қарсы ағысы деуге де келетін құбылыс. Эстетикалық объект ретіндегі көркем мәтін оқырман көкірегіне тың сезім ұялатса, оқырман да өз көңіл-күйі арқылы мәтінге баға бере алады. Мұндайда «үнсіздік – сюжет құраушы» (Арнольд. 1983) деген пікірге ден қоюға тура келер. Оқырманға эмфатикалық әсер ететін негіз мәтінде ғана емес, оның түпсанасындағы архетиптерде, мифологиялық образдарда, ұжымдық бейсаналылық ақпараттарында болады. Сонымен бірге ассоциативтік ойлау үдерісі де оқырманға әдеби мәтіннің «ақиқат сырын» ашуға көмектесуі мүмкін екендігін айтып жүргендердің пікіріне назар аударудың кезі келді деп ойлау керек. Эстетикалық сезім, эстетикалық әсер, эмпатия табиғаты сияқты құбылыстардың функцияларының мәтіндегі сипаттары сан түрлі болғандықтан оларды тығыз бірлікте қарастырған орынды.

Поэтиканың мақсаты сан алуан. Оның бірі - мәтіннің эстетикалық әсерін қалыптастыратын элементтерін табу және оларды жүйелеу. Бірғақ, лексика, синтаксис, тематика сияқты әдеби шығарманың белгілерінің көркемдік қызметін қарастыру поэтиканың еншісінде. Сонымен қатар әдеби шығармадағы дәстүрлі емес амал-тәсілдердің де эстетикалық әсері күшейіп кететіні бар.

Жалпы поэтиканы мәтіннің дыбыстық, сөздік және образдық құрылымын зерттейтін үш бағытқа бөлу қалыптасқан.

Шығарманың дыбыстық құрылымының фонетикасы, метрикасы мен строфикасы, буын, бунақ, шумақ сияқты өлеңтануға сәйкес ұғымдар зерттеледі. Ал сөздік құрылымда шығарманың лексикалық, морфологиялық, синтаксистік ерекшеліктері қарастырылып, оны жалпы түрде стилистика деп атау қолданылып жүр. Сөздің таңдап алынуы (лексика), олардың байланыстырылуы (синтаксис) стилистиканың ішінде фигура және троп түрінде зерттелсе, «поэзия грамматикасы» деп аталып жүрген морфология енді зерттеле бастады.

Мәтіннің образдық құрылымын образдар (персонаждар, заттар), мотивтер (іс-әрекет, қимыл), сюжеттер (іс-әрекеттер байланысы) құрайды. Бұл саланың дәстүрлі атауы - топика.

Поэтиканың арнайы салалары әдеби шығарманы жоғарыда көрсетілген арнада зерттеп, оларға туындының эстетикалық белсенді қасиеттерін қосып, «модель» етіп құрайды. Поэтиканың басты зерттеу нысаны-композиция (метрикалық, стилистикалық, образдық, сюжеттік және жалпы). Поэтика мәтін элементтерінің арасындағы байланыстарды да зерттеуді қолға алған. Бейнелеу құралдарының көркем мәтіндегі басты нысаны «әлем образын» жасау болғандықтан ол көркем уақыт, әдеби кеңістік, «автор образы» сияқты мәселелерді зерттеумен шұғылдануда. Соңғы кезде микро және макропоэтика деген ұғымдар пайда болды. Микропоэтика жеке шығарманы зерттесе, макропоэтика тұтас әдеби кезеңді қарастыруға бағытталған. Көркем шығарманың ойтүрткісінен соңғы сөзіне дейінгі шығармашылық үдеріс барысын генеративтік поэтика талдайды. Тарихи поэтика жекелеген поэтикалық әдіс-амалдардың қалыптасу, даму кезеңдерін зерделейді.

Абайдың «Сөз түзелді, тыңдаушы сен де түзел» деген сөзі көп қолданылады. Ал данышпанның «жүрегі – айна, көңілі – ояу» оқырманды аңсағаны анық.

Біліміден шыққан сөз,
Талаптыға болсын кез.
Нұрын, сырын көруге
Көкірегінде болсын көз, -

деген жолдарда автор мен оқырман байланысының ең қажет тұстарын дөп басқан тағы да Абай. «Көкірегі сезімді, тілі орамды» деген сөзде ұлы ойшылдың оқырман біліктілігіне қойған талабы көрініп тұр. «Түгел сөзді тыңдауға жоқ қой қазақ», - дегендегі «Түгел сөз» көркем мәтінге берілер баға деуге де болар.

Мұны оқыса кім танып,

Жүрегіне от жанып,
Сөзді ұғарлық жан тапса,
Айтса жарар ән салып, -

деген жолдарда автор мен оқырман байланысының ең қажет тұстарын дөп басқан – тағы да Абай. «Көкірегі сезімді, тілі орамды» деген сөзде ұлы ойшылдың оқырман біліктілігіне қойған талабы көрініп тұр. «Түгел сөзді тыңдауға жоқ қой қазақ», - дегеніндегі – түгел сөзді көркем мәтіннің ақпараттық, поэтикалық қарымына берер баға деуге де болар.

Қадірін жақсы сөздің білер жанға,
Таппай айтпа оған да айтар сөзді, -

деген Абайдың тұжырымынан автор мен оқырман арасындағы иерархиялық сипаттар аталып өтсе, мына шумақта адресаттың тағы бір парасы сөз етілген: «Өлеңді айтпақ түгіл, ұға алмайсың», Айтсаң да үддасынан шыға алмайсың». Сен білмейді екен деп айтпасын ба, Неге мұнша сіресіп, құп алмайсың». Ақынның сұрақ пен сауалға толы осы өлеңінде оқырман тауаны мен мәтін ауанын үйлестіру үшін ізденіс ауқымы белгіленгендей.

Данышпанның «ойы мен тілі бөлінбес» ақынды аңсағаны – ұлттық әдебиеттегі шығармашылық тұлғаның басты қасиеттерінің бірін меңзегені. XIX ғасырда қазақ оқырмандарының жай-күйінен хабар берген, әр түрлі тыңдаушының бейнесін жасаған Абайдың поэтикасынан әлі де талай үлгі келтіруге болады.

ӘДЕБИЕТ

1. Арнольд И.В. Интерпретация художественного текста.- М., 1983.
2. Ахмедьяров К.К. Лингвистическая поэтика: традиции и новации.- Алматы, 2002.
3. Брудный А.А. Психологическая герменевтика.- М., 1998.
4. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика.- М., 1994.
5. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества.- М., 1979.
6. Блум Х. Страх влияния.- Екатеринбург, 1998.
7. Бодрияр Ж. Система вещей.- М., 1995.
8. Выготский Л.С. Психология искусства.- М., 1987.
9. Гройс Б. Утопия и обман.- М., 1983.
10. Дәдебаев Ж.Д. Өмір шындығы және көркемдік шешім.- Алматы, 1991.
11. Джеймс У. Психология.- М., 1991.
12. Джон Фоли. Энциклопедия знаков и символов.- М., 1997.
13. Долинин К.А. Интерпретация текста.- М., 1995.
14. Есембеков Т.У. Көркем мәтінді талдау негіздері.- Алматы, 2009.

С.Мансурова,
составитель и автор предисловия
книги: **Абай (Ибраһим) Кунанбаев.**
Избранное. – Москва: «Русский
раритет», 2020. – 368 с.

АБАЙ - РОЖДЕННЫЙ ДЛЯ ВДОХНОВЕНИЯ

Все народы мира чтят своих духовных авторитетов, творения которых ярко и полнокровно выражают душу народа. Таким для казахов и казахстанцев является великий поэт и мыслитель Абай Кунанбаев (1845-1904 гг).

Настоящий сборник избранных произведений Абая посвящён объявленному Президентом Казахстана Касым-Жомартом Токаевым празднованию в 2020 году его славного 175-летнего юбилея.

Открывая Год Абая в январе 2020 года, Президент К.К. Токаев отметил:

«Мудрец Абай - олицетворение казахского народа. Возвышая Абая, мы формируем национальный дух подрастающего поколения. Через Абая мы представляем нашу страну всему миру. В мировой литературе мало таких личностей, как наш поэт, просветитель, мыслитель и критик Абай.

Личность поэта вносит большой вклад в популяризацию национальной духовности Казахстана на мировом уровне.

Наследие Абая должно стать важным направлением программы «Рухани жаңғыру...» Абай, по сути, является зеркалом казахской души.

В 2020 году в Казахстане отмечается 175-летие великого Абая.

Наследие Абая - наше священное сокровище.

Наше наследие Абая соткано из живых мыслей, не теряющих со временем своей новизны и актуальности. Из года в год мы продолжаем неустанно черпать из его произведений самые важные и самые необходимые для нас ориентиры бытия.

Творческий подвиг поэта выразился в том, что он сумел возвысить национальное самосознание, призывал соотечественников к упорству и терпению, к учению и знанию. Нам и сегодня глубоко созвучны идеи Абая о том, что народы должны жить в мире, что всё человечество по сути цельно и едино, без раздела на Восток и Запад, Север и Юг.

Он убеждённо и последовательно ратовал за взаимное обогащение культурным наследием народов. Вся его жизнь была бескорыстным примером служения этой идее. Он неустанно приближал своих соплеменников к вершинам мирового духа - переводил Пушкина и Лермонтова, Гёте и Шилера, Байрона и Мицкевича, изучал труды Аристотеля и Сократа, Спинозы и Спенсера. Он был настоящим энциклопедистом - выдающимся поэтом и прозаиком, философом и мыслителем, общественным деятелем и просветителем.

Абай оказал непреходящее влияние на своих современников. Он был автором выдающихся трудов, имевших колоссальное воздействие на все

последующее развитие казахской литературы. Его творческое наследие понастоящему современно, универсально и глубоко реалистично. Безусловно, оно находит у сегодняшнего читателя такой же благодарный отклик, как и более века назад, и раскрывает весь многогранный внутренний мир человека. Поэзия и проза Абая, вошедшая в этот сборник, несомненно, найдёт отклик и у молодого поколения, которое только вступает в самостоятельную жизнь. Мудрые размышления поэта и мыслителя будут одним из важных ориентиров в сегодняшней непростой жизни, помогут разобраться в сложных нравственных проблемах, которые волнуют молодежь. А такие вопросы в период бурного прорыва в информационных технологиях и глобализации всех сторон современной жизни, возникают сейчас всё чаще.

Поэтому Абай во все времена будет оставаться одним из тех мыслителей, который, всегда поможет найти достойные ответы на самые главные вопросы жизни.

В настоящее издание включены лучшие произведения Абая и его знаменитые «Слова-назидания», которые, безусловно, стали достоянием всего человечества.

«Слова-назидания» приведены в непревзойдённом переводе известного писателя и литературоведа, лауреата Государственной премии СССР Виктора Шкловского. Как известно, В.Шкловский, который находился в 1945 году в Алма-Ате в эвакуации, в письме М.Ауэзову отмечал: «Буду писать об Абае. Но у меня нет Вашей рукописи. Я знаю Ваш роман только в отрывках. Я верю в него, потому что я хорошо знаю Ваш сценарий. Вы мне много объяснили о судьбе Вашего народа».

В эти годы он также впервые перевёл «Гаклии» («Назидания») Абая, собранные Мухтаром Ауэзовым.

«Слова-назидания» Абая - это философская эссеистика, где на первый план выступает мысль, - замечает Николай Анастасьев, профессор МГУ им. М.В. Ломоносова, автор книг «Абай», «Ауэзов» в серии ЖЗЛ. - «Слова» порождены родной историей и бытом, и легендами, и речью Степи, и в то же время в Словах отчетливо уловима переключка с мыслителями разных эпох и разных народов. Поистине, как сказал бы Киплинг, «нет Востока и Запада нет». Собственное, уже самое их звучание, сама их форма размыкает предмет раздумий, пронизывает его лучами, направленными со всех концов света».

Мухамеджан Каратаев, известный литературовед и критик, академик АН Казахстана, Главный редактор Казахской советской энциклопедии в своём капитальном труде «Абай и его «Гаклия» писал:

«В совершенстве владея мастерством, накопленным устной народной поэзией казахов, Абай усовершенствовал и обновил традиционное казахское стихосложение... Благодаря ему получили права гражданства в казахской поэзии такие жанры, как философская поэма, сатирический памфлет, философская и гражданская лирика.

Многие свои стихи он положил на собственную музыку и они полетели по степям. Абаем введено и навсегда узаконено в казахской поэзии около полутора десятков новых, неизвестных ранее форм стиха.

В прозе Абай выступил как создатель своеобразного, специфического жанра назиданий (гаклия), включающих в себя элементы философских рассуждений, пламенной публицистики, благородных дидактических наставлений...

Изучив арабский и персидский языки, он в подлинниках читал и изучал труды великих поэтов и ученых Востока - Авиценны, Саади, Фирдоуси, Хафиза, Навои, Низами; ему были знакомы воззрения древнегреческих философов Сократа, Платона и Аристотеля».

У каждого народа есть признанные символы национальной души. У казахов таков Абай, Пушкин - у русских. Многие писатели, литературоведы, критики уже на протяжении веков изучают творчество двух гениев. Продолжаем постигать их вечную мудрость и мы...

Сегодня зачастую их имена неразделимы. Но что связывает этих двух творцов, живших в разные годы и по этой причине не имевших возможности общаться лично?

В России хорошо знают и чтут нашего великого поэта и мыслителя. Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев и Президент Российской Федерации В.В. Путин 2006 год объявили Годом Пушкина в Казахстане, а в России - Годом Абая. В честь этого события в центре Москвы установлен памятник Абаю, дар Президента Н.А. Назарбаева.

На открытии монумента Нурсултан Абишевич обратился к москвичам и гостям столицы с такими словами:

«Сегодня на постсоветском пространстве все знают: нет ближе и роднее стран, чем Россия и Казахстан, нет более близкого сотрудничества, чем между нашими странами.

Великий Абай первым перевел на казахский язык произведения Пушкина, Лермонтова, Байрона, других европейских представителей культуры и искусства. Ему принадлежат слова: "Нужно учиться русской грамоте - духовное богатство, знание и искусство и другие несметные тайны хранит в себе русский язык". Так скажите, пожалуйста, где же еще быть памятнику Абаю, как не в Москве?»

Владимир Владимирович Путин подчеркнул:

«Выдающийся поэт и мыслитель Абай Кунанбаев перевёл на казахский язык свыше пятидесяти произведений Пушкина, Лермонтова, Крылова.

Это был тот человек, который постоянно говорил о взаимопроникновении двух культур.

Абай, без всяких сомнений, человек, который внёс огромный вклад в становление духовного взаимодействия между казахским и русским народами».

Учитывая, что в Астане и Алма-Ате были уже установлены монументы Пушкину, во многих казахстанских городах также имелись подобные памятники, в перекрёстный год Пушкина-Абая было принято решение открыть новый памятник в Казахстане.

Тогда, после открытия памятника в Москве на Чистых Прудах аким Северо-Казахстанской области Т.А. Мансуров встретился с выдающимся

скульптором современности Зурабом Церетели.

Обсудив несколько вариантов, решили создать новый оригинальный памятник Пушкину и Абаю на одном постаменте, объединённых Древом жизни.

По поручению Президента Н.А. Назарбаева этот величественный монумент 16 декабря 2006 года торжественно открыл аким Северо-Казахстанской области Т.А. Мансуров.

Абай жил в сложное, беспокойное время для казахского народа. Но когда отец отдал десятилетнего Абая в медресе в Семипалатинске, тот уже отлично знал казахскую устную поэзию. В медресе он стал изучать арабский и персидский языки, познакомился с классической восточной поэзией. Абай стал посещать и русскую школу. В это время он и начал писать стихи.

Подружившись с русскими ссыльными, которые жили в Семипалатинске, Абай через них познакомился с русской литературой: с творчеством Пушкина, Толстого, Гоголя, Лермонтова, Салтыкова-Щедрина, Крылова, Белинского, Чернышевского, Герцена, Добролюбова... В русских переводах он затем стал читать Сократа, Аристотеля, Платона, Гёте, Байрона и других мировых классиков. При этом Абай не только сам проникся великим творчеством Пушкина, но и решил разделить со своим народом удовольствие от чтения высокой литературы. Переводы стихов Пушкина он обогащал мелодикой: «Мысль, как птица, стремится ввысь, - говорил он, - и тень ее – мелодия».

Так, положенная им на музыку «Песня Татьяны», стала близка и понятна любому казаху. Переходя из юрты в юрту, из аула в аул, сильное и прекрасное чувство, описанное русским поэтом, нашло отклик в сердцах казахского народа, она стала бесценным помощником Абая в распространении культуры среди соотечественников.

«Отдельные отрывки из “Евгения Онегина” в форме писем Татьяны в вольном переводе Абая с некоторыми прибавлениями переводчика были поистине потрясающими явлениями на казахской почве и вскоре стали самыми популярными и любимыми песнями казахской степи, сформировал мысль Мухамеджан Каратаев. - Казахские читатели в этих отрывках и незначительном количестве стихотворений видели богатство чувств и светлое жизнеутверждающее начало творчества гениального поэта, народность Пушкина была причиной его необычного успеха в казахском народе. Она же была причиной глубокой любви Абая к Пушкину».

«Абай не делил человечество на расы, религии, политические формации, говорил о том, что нужно любить всех людей как братьев. Этот тезис характеризует Абая как ренессансную личность, возводит его на вершину духовной мысли Возрождения, - делает заключение академик Гарифолла Есим, автор «Философского трактата об Абае». - Именно поэтому такие личности, как Абай, не просто мыслители с узконациональным мышлением, это фигуры Ренессанса, выходящие за пределы сознания не только своей нации, высокие мысли и идеи которых всегда являются ре-форматорскими, вселенскими. Мы называем Абая ренессансной личностью именно в этом

аспекте».

Абай - новатор стиха, он придал поэзии свежее звучание. До него казахская поэзия знала две-три формы, Абай же утвердил более десятка новых стихотворных форм. Он утверждал:

Поэзия - властитель языка,
Из камня чудо высекает гений.
Теплеет сердце, если речь легка,
И слух ласкает красота речей.

А если речь певца засорена
Словами, чуждыми родному духу,
Такая песня миру не нужна -
Невежды голос люб Ддурному слуху...

К стихам стремятся смертные равно,
Но лишь избранника венчают славой,
Того, чьей мысли золотой дано
Блестать стиха серебряной оправой.

Абай для Степи был первым народным университетом. Содержание, ритм, выразительность стихотворений Абая были созвучны сердцу каждого простого человека. За оптимизм, веру в торжество справедливости, бескорыстное служение народу казахский народ признали его выразителем своей души.

Стихи Абая, песни, философский трактат «Слова— Назидания» многие люди знали и знают наизусть, что во многом и помогло сохранить его произведения, так как первые публикации отмечены только в 1889-1890 годах на страницах издававшейся в Омске «Дала Уалаяты» («Степная газета»). Первый же сборник стихов Абая вышел лишь в Санкт-Петербурге в 1909 году, то есть через пять лет после его кончины.

Его как поэтические, так и прозаические произведения - эти мудрые философские размышления о развитии общества, об образовании, знании и нравственности, о русском языке и культуре, о семье и воспитании, где он призывает к дружбе и духовному единению наших народов - актуальны и сегодня. В нынешнем XXI веке казахстанцы и россияне, связанные глубокими историческими корнями, не мыслят себе будущего в этом стремительно развивающемся мире без искреннего и тесного взаимодействия.

Общность исторических судеб, многовековая дружба между казахами и русскими в прошлом, всестороннее сотрудничество в настоящем, стремление народов наших стран совместными усилиями решать глобальные вопросы в будущем - главное свидетельство свершения тех великих ожиданий, о которых так мечтал мудрый Абай.

«Меня поразило еще одно: эта их общая, Абая и Пушкина, народность, их общая строгость по отношению к своим же народам. Народ и Поэт.

Учитель и Ученик. Порой они действительно меняются ролями, - отмечает

известный писатель Георгий Пряхин, директор издательства «Художественная литература», секретарь Союза писателей России. - Меня поразила и «скрижалевидность» этих в самом деле будто бы высеченных, а не выписанных, «Слов-назиданий». Их зияющая глубина, одухотворенность и вместе с тем очень народная, почти фольклорная доступность и лаконичность».

Имя Абая навсегда связано с именем Пушкина, однако не следует воспринимать его лишь переводчиком. Исследователи творчества Пушкина нередко пишут, что его стихи было трудно переводить на другие языки. В свою очередь те, кто посвятил себя изучению творчества Абая, отмечают, что трудно переводить произведения этого поэта...

Общение с русской культурой определило социальную позицию самого Абая. Он решил для себя, что должен стать писателем. Установку на то, какова на земле роль поэта, задал ему опять же Пушкин. Отдельный цикл Абай посвящает значению поэзии в общественной жизни.

Как Пушкин, так и Абай видели цель своей деятельности в неразрывной связи с народом, в беззаветном служении его интересам. Если Пушкин сознавал, что «неподкупный голос мой был эхо русского народа», то и Абай с гордостью заявлял: «Народу отдал я любовь». Эти слова, соответственно, можно поставить эпиграфами ко всему творчеству поэтов.

И Пушкин, и Абай признаны мировой культурной общественностью. По решению Секретариата ЮНЕСКО 1995 и 1999 годы прошли под знаком этих поэтов. Но здесь же следует сказать, что осмысление значимости Пушкина и Абая в полной мере не завершено.

Абай Кунанбаев - великий поэт-гуманист, соединивший в своем творчестве вековые традиции степных певцов-жырау с достижениями российской и европейской культуры.

Абай и в стихах и в прозе был певцом добра, труда, свободы и дружбы между народами. Его жизнь была наполнена поиском новых форм, творческим диалогом с классиками Запада и Востока.

Вместе с Пушкиным, Гёте, Шекспиром и Декартом Абай входит в пантеон великих деятелей мировой культуры.

К.Шаймерденова,
педагогика ғылымдарының кандидаты,
доцент

АБАЙДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАСЫ

Абай шығармашылығы мен педагогикалық көзқарасын бір-бірінен бөліп алуға болмайды. Ақынның негізгі ойы - халықты жақсылыққа баулу. Қазіргі Абайтанудың өкілдері (әдебиетшілер, тілшілер, тарихшылар, өнер мамандары, философтар, т.б.) негізінен ақын шығармаларының тілін, жанрларын, текстологиясын, этикалық, діни, философиялық, эстетикалық көзқарасын, музыкалық мұрасын, т.б. саладағы ойларын жан-жақты зерттеді. Абайтанудан қорғалған 24 кандидаттық, 5 докторлық диссертацияның, 13 монографиялық еңбектің нысаны да осы жоғарыда айтылған бағыттарға байланысты. Ақынның ағартушы атануының сырына ден қойсақ, оның аудиториясының кеңдігін көре білсек, оның шәкірттері — жалпы халық және жаңа толқын ұрпағы жастар екенін тани алсақ, біз кемеңгер ойшылымыздың мол мұрасының басты идеясын — яғни педагогикалық-ағартушылық ойларының жаңашылдығын таныр едік.

Абайдың педагогикалық көзқарасы үлкенді-кішілі ғылыми мақалаларда арнайы сөз болып келді. Оның ағартушылық идеясын әр кезеңде сөз етіп келген М.Әуезов, Т.Тәжібаев, Қ.Жарықбаев, Х.Сүйінішәлиев, Р.Сыздықова, Б.Ғабдуллин, М.Мырзахметов, Қ.Өмірәлиев, Ғ.Есімов, І.Халитова еңбектерінде ағартушылық ойлары біршама айтылып өтеді. Осы ғалымдардың ішінде профессор Т.Тәжібаев еңбегіне айрықша тоқтауға болады. Т.Тәжібаев өзінің ғылыми еңбектерінің (докторлық, кандидаттық, диссертацияларының) нысаны етіп Абайдың педагогикалық көзқарасын арнайы зерттемесе де, осы аталмыш тақырыпқа сай екі шағын кітапша жариялады [1]. Осы кітапшаларында Абайдың ағартушылық идеясындағы басты-басты тәлім-тәрбиелік ойларына шолу жасайды. Т.Тәжібаев жоғарыда аталған екі еңбегінің мазмұнында жастардың жақсы адам болуы үшін Абай жырларынан адамгершілік, еңбек, ақыл-ой, дене тәрбиесі жайлы пікірін келтіріп, отанын сүю, халықтар достығын құрмет тұту қасиеттерін түсіндіруге баулырлық пікірлер береді. Сондай-ақ жастар келешегіне қажет Ресей білімін игеру және балаларды оқытудағы, ғылым алуудағы дидактикалық принциптеріне жалпылама болса да тоқталып өтеді, Абай көзқарастарына баға беруде ақынның психологиялық сезім ақыны екенін жақсы таныта кетуі Т.Тәжібаевтың таза психолог-ғалым екенін байқатады.

Абайтанудың негізін салушы академик, жазушы М.Әуезов Абайдың өмірі мен шығармашылығына (өлендері, лирикалары, поэмалары, аудармалары, қара сөздері) талдау жасағанда ақынның адамгершілік, еңбексүйгіштік, эстетикалық, патриотизм, гуманизм идеясын жырлағанын, жастар тәрбиесіне үлкен мән бергенін, ақынның тағы басқа да осындай педагогикалық ойларын қысқаша болса да атап өтеді, Автор ақынның әрбір шығармаларының идеялық мазмұнына көбірек тоқталады да, оның педагогикалық жағына бара бермейді. Тіпті, қара сөздерінің көпшілігіндегі идеяны ескірген деп, келешектің тәлім-тәрбиесіне жаратуға екіұшты қарайды.

Қазақ педагогикасының тарихи қалыптасуына үлкен үлес қосып жүрген қайраткер, ғалым, профессор Қ.Б.Жарықбаев еңбектерінде де Абай ойларының ағартушылық мәні атап өтіледі [2].

Абай зерттеушісінің бірі профессор Х.Сүйінішәлиевтің монографиялық

еңбегінде ақынның “Қара сөздеріне” толығынан талдау жасай келе, “Қара сөздердің” тәрбиелік мәні жайлы біршама жақсы ойлар береді. Онда автор ағартушының “Қара сөздеріндегі” еңбек, адамгершілік тәрбиесі жайлы және ақыл-ой тәрбиесіне қатысты білім алудағы дидактикалық принциптерге тоқталып өтеді.

Бұл аталған авторлардың және абайтануда көлемді-көлемді еңбек жазған ғалымдардың пікірлерінде ақынның педагогикалық ойларын айтуда бірін-бірі қайталаушылық та өте жиі кездесіп отырады.

Абайдың педагогикалық көзқарасы жайлы мерзімді баспасөз беттерінде 1930 жылдан бері бірталай мақала жарияланып келеді.

Ш.Әлжанұлының көлемді мақаласында Абайдың бір-екі өлеңінің идеясына талдау береді де, әрі қарай ақынның тәлім-тәрбиелік пікіріне таптық тұрғыдан қарап, оның өмір сүрген ортасы мен дәуіріне талдау жасап барып, шығармалардағы ағартушылық идеяны бағалау керектігін айтады. Автор Абайдың үстем тап өкілі екендігін көлденең тартып, ағартушылық ойларына күмән келтіретінін білдіреді.

А.Әбішев әсіресе ақынның оқу-білімге, адам болуға, еңбек етуге шақырған өлеңдеріне мән бере отырып, оның ұстаздық идеясын қуаттарлық татымды мақала жариялады.

Сол сияқты Ш.Ахметовтың, А.Нұрқатовтың, М.Төрежановтың, облыстық газеттерде жарияланған Ш.Әлмұхамбетовтың, Ә.Ермековтың, Қ.Жақыповтың, А.Тұрбековтың, Ә.Қасымбековтың, т.б. авторлардың Абайдың педагогикалық көзқарасына қатысы бар мақалалары жарияланды. Әсіресе ұлы ақынның туғанына 150 жыл толу мерекесі қарсаңында көптеген тәлім-тәрбиелік ойларын сөз етер мақалалар мол болды.

Абайдың педагогикалық мұрасы - мектеп мұғалімдеріне де аса қажет дидактикалық материал. Өйткені Абай поэзиясының, “Қара сөздерінің” адамға әсер ету ықпалы ерекше. Жалпы ержеткен болсын, есейген адам болсын, мұғалім не ата-ана болсын, кімде-кім өзінен кейінгіге дос-жолдас, аға-апа, ата-ана, ұстаз болам деген жанға, яғни жалпы халыққа Абай творчествосы — рухани қазына.

Абайдың творчествосын түсіну, оны әрбір адам өз өміріне пайдалану оқырманына есеюді, қайталап оқуды талап етеді. Өйткені Абайды толық түсінуге екінің бірінің ой өлшемі жете бермейді. Сондықтан әркім өзіне керегін, өзінің қажетіне жаратар идеясын жекелеп алуы тиімдірек. Олай болса осы жұмыста біз тек ақынның педагогикалық идеясын ғана қарастырамыз. “Тәрбиелі адам ғана тәрбиеге жақын жүреді”, - дейді дана халқымыз. Бұл сөз - ұлы Абайға арналған сөз.

Кемеңгер ойшыл-ағартушының педагогикалық көзқарасының қалыптасуына негіз болған көздер бар. (Бұл еңбекте оның санын шартты түрде 7 деп белгіледік - К.Ш.).

1. Біріншіден, өзінің дүниеге келген отбасының Абайға тигізген ықпалы.

Орыс халқында: “Халық тағдыры дені сау әйелдің тәнінде”, - десе, қазақ халқында: “Алып анадан туады”, - деген сөз бар. Олай болса, халық қамын ойлар дана, батыр, кемеңгер ойшылдар тек дені сау анадан туылары анық сияқты.

Ал Абайдай ой алыбы қасиетті анамыз, Құнанбайдың үшінші әйелі

Ұлжаннан туған. Бала Абай бес жасқа дейін анасы Ұлжан мен Зередей ақылды әжесінің мейірім ықыласына мейлінше тойып өсті. Абайдың тәрбиесіне Зередей өмір тәжірибесін басынан өткізген, жақсылық пен жамандықтың арасын өлшей білетін, ақылды әженің араласуы кемеңгер ойшылдың өмірінің дұрыс басталуына негіз жасайды.

Л.Н. Толстой: “Бала өзіне керекті тәрбиенің 90 пайызын бес жасқа дейін, қалғанын кейіннен ғана жинақтайды”, - дейді. Кемеңгер Абай да бес жасқа дейін отбасында жақсы қасиетке баулынады. Сол кездің өзінде ұзақ түндер әжесінің тізесіне басын сүйеп, халықтың ауыз әдебиеті жырларындағы, аңыз-ертегілердегі адамгершілікке жеңдірер асыл туындыларды құмарта тыңдап өсуі оның дүниеге деген дұрыс көзқарасының дер кезінде қалыптасуына себепші болды. Сондай-ақ орыс халқының ұлы акыны А.С.Пушкинге де күтуші әжесі Арина Родионовнаның ересен ықпалы болғанын орыс ғалымдары талай айтқан болатын.

2. Екіншіден, Абай өмір сүрген уақытта бірнеше ғасырлық тарихы бар қазақ халқының ұлттық тәрбиесі әкеден балаға, анадан қызына мұра болып жалғасып жатты. Осынша аралықта қазақ ойшылдарың тәрбие мәселесі ойлантпай қойған жоқ. Бірақ жазу өнерінің кенжелеу дамуы, көшпелі өмір жағдайы салдарынан халық ұрпағын қанатты сөздер, өрнекті ойлар мен шешендік сөздер, мақал-мәтелдер арқылы тәрбиелеп, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, қажетіне жаратып жатты. Міне, осы бай мұраны Абай алғашында әже әңгімесінен естіп қабылдап, әрі қарай ауылға келген ақын, әнші, өнерпаз жыршылар әңгімелері мен дастандарын тыңдап өсуі мен кейін өзі құмартып оқыған бай ауыз әдебиеті үлгілерінен мол ғибрат алды. Бұл үлгілердегі адамға тән асыл қасиеттер, адамгершіліктің асыл қазынасы ақынның адалдыққа ынтызарлығын, жақсылыққа деген құштарлығын одан әрі арттыра түсті.

3. Үшіншіден, небәрі ауыл молдасы мен Семейде екі-үш жыл оқығаны болмаса, Абайда жүйелі білім өте аз болды. Сондықтан ол өз бетінше оқуға бел буды. Семейде жүргенде орыс тілін үйренді. Ауылға қаладан әкелген қоржын толы кітаптарды оқып, олардан шама-шарқынша сусындады. Осы тұста әкесі - өз дәуіріндегі ақыл мен дінді бір қолына мықтап ұстаған, дүние сырына өзінше терең бойлаған ірі тұлға Құнанбай қажы Абайдың көзі ашық, көкірегі ояу болуына, өз бетінше болса да терең оқып, білімдар ойшыл, өзіне ізбасар болуына жағдай жасады. Ол кісі қайда жүрсе де: Семейден, Қарқаралыдан, тіпті Мекке-Мединадан тең- тең кітаптар алдырып тұрды. Бұл қамқорлық - әрине, Құнанбайдай әкенің әкелік қамқоры.

Қарашоқыдан ұзап шықпаған Абайға дүниенің шартарабынан жеткен кітаптардың ақыл-ойдың тұнығына еркін сүңгуіне пайдасы тиді. Бұл қамқорлықты Құнанбайдың әкелік әрі ұстаздық парызына адалдығы деп білеміз.

Жасында Абай өз бетінше оқуға бейім болады. Ол туралы М.О.Әуезов былай дейді: “Абай медреседе 3 жыл оқиды. Өзі тұстас үлкенді-кішілі балалардың барлығынан сонағұрлым зейінді, ұғымтал және ерекше ықыласты болған. Дәрісте арабша кітапты молдасының бір оқып, бір-ақ рет түрікшеге аударып берген сөздерін кітапқа қарамай жатқа айтып шыға алатындай зерек болады. Сонымен, дәріс үстінде оқылатын сабақтарды ұғып білу Абайға өзге балалардан анағұрлым оңайға тиген, көп уақытын да алмаған. Сондықтан барлық артылған уақытын Абай өз бетімен өзі сүйген кітаптарын оқуға

жұмсап, көп ізденуге салынады. Сондағы оқитыны - шығыс ақындары. Одан соң араб, иран, шағатай (ескі өзбек) тілінде жазылған ертегі, дастан қисса сияқты әдебиет мұраларынан нәр алады. Бұларды Абай бала кезіндегі құлай берілгіш мінезі бойынша барын салып, көп оқыған. Оқуға кірген соң-ақ тез есейіп, ілім құған кісінің қалпынша оңай түсініп кеткен. Оқыған кітаптың көбіне сынмен қарай білетін, сезімді оқушы бола бастаған. Өзінің әбден сүйіп, таңдап оқыған ірі ақындары болды. Олардың әр сөздерін оқып шығып, талай гәзелдерін ұзыннан-ұзақ жаттап жүреді. Сол бала күнінде жаттаған кей өлеңдері ұлғайып, кәрілікке жеткен уақытына шейін есінен шықпаған, ұмытылмаған” [3]. Өстіп жүріп Абай өзінің дер кезінде оқи алмағанына қатты өкінсе де, бірақ оқу, үйрену, білу сияқты қасиеттер ешуақытта да кеш болмайтынына көзі жетті. Он бес пен отыздың арасында өз бетінше оқи жүріп, әке жанында ел өміріне араласа жүре, зор монді ағартушылық ойларды қамтитын пікірлерді жинақтайды.

Өмір сабағы мен оқыған ойларының арасындағы түсініксіз сұрақтарға жауап іздейді.

4. Төртіншіден, Шығыстың классикалық әдебиетін үйренуі. Оның медреседе оқыған үш жылы ішінде сүйіп оқығаны- шығыс шынарлары Низами, Фирдауси, Сағди, Хожа Хафиз, Науаи, Физули, Омар Хайям, т.б. болды. Абай бұлардың саф алтындай сырлы сөздерінен адамның асыл бейнесін, шынайы сезімін, адамгершіліктің қасиетін оқып үйренді және бұларды ұстаз тұтып, есімдеріне сыйынады.

Адамның асыл қасиеттерін тануда олардың қай-қайсысы болса да озық идеяда болды. Шығыстың сөз зергерлерінің идеясынан сусындауы Абай көзқарасындағы гуманизмнің, жалпы адамгершіліктің нәзік иірімдерін жүрегіне ұялатты.

5. Бесіншіден, орыстың классикалық әдебиетінен оқып үйренуі. Л.Н.Толстой, М.Е.Салтыков-Щедриндерді оқып, А.С.Пушкинді, М.Ю.Лермонтовты, И.А.Крыловты ана тілімізге аударды. Сөйтіп, өзінің идеялас ақындарының ағартушылық ойларына көз салуы және оны өз халқының әлеуметтік ерекшелігіне сай дамыта түсуі Абайдың жаңашыл ағартушы, педагог дәрежесінде ой толғауына мүмкіндік берді. М.Әуезов сөзімен айтсақ: “Ол орыстың белгілі ақын-жазушыларынан А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Л.Н.Толстой, М.Е.Салтыков-Щедрин, Н.Некрасовтар мен Европа ақындарынан Гете, Байрон, батыс философтарынан Сократ, Спенсер, Спиноза, Аристотель сияқтыларды оқыды” [4].

Өмірінің соңғы кезінде ұстаз ақын тәрбиешілік жолға белсене кіріседі. Абайды педагог дәрежесінде ой толғатқан өз бойындағы қасиет пен ойшылдардан алған білімі еді. Мысалы, Н.Г.Чернышевскийдің: “Білім алу адам үшін ұлы дәулет. Білімсіз адам әрі бақытсыз, әрі кедей, әрі тұрпайы. Ағартушылық халыққа тәуір тұрмыс пен даңқ әпереді”, - деген пікірі Абайдың да көңіліне қонады. Әсіресе, Абайды Н.Г.Чернышевскийдің: “Мен Россияны жек көрем, өйткені оны шексіз сүйем”, - деген сөздері қатты тербентсе керек.

6. Алтыншыдан, ақынның орыс демократтары Е.И.Михаэлиспен және Н.И.Долгополовпен жүзбе-жүз дос болуы көп нәрсеге жаңаша қарауға түрткі болды. Абай бұлардан адам бойындағы оптимизм, келешекке шексіз сену, алға қойған негізгі мақсат, позициясынан бас тартпайтын табандылық,

бастаған ісін аяғына дейін жеткізу сияқты адам қасиетіндегі асыл құбылыстарды көре білді.

Абайдың бұл екі досының екеуі де ғалым адамдар болған. Е.И.Михаэлис жаратылыстану, Н.И.Долгополов медицина ғылымымен шұғылданған. Және бұлар өз кәсібін айдауда жүріп те жалғастырған. Абай осындай достарынан Л.Н.Толстойдың, Н.Г.Чернышевскийдің, Н.А.Добролюбовтың, А.Н.Герценнің шығармалары жайлы және сол ойшылдардың өмірі мен идеялары жайлы көп мағлұмат алған.

7. Жетіншіден, Абайдың ағартушылық көзқарасы шиеленіскен тартыс үстінде қалыптасты. Мыңмен жалғыз алысу нәтижесі оның ойлаған мақсатынан қашықта екенін байқатса да, зор сеніммен: “Жаздым үлгі жастарға бермек үшін”, - деген мақсатын тиянақты аяқтады. Бұл үлгі кешегі, бүгінгі, болашақтағы ұлтымызға барынша қажет, жаңашыл тәлім-тәрбие үлгісі бола береді.